

Dušan Dvorščak

O SPOLNIH ZLORABAH MED GLUHIMI IN NAGLUŠNIMI MLADOSTNIKI IN MLADOSTNICAMI

Ob prebiranju različnih tekstov, ki se lotevajo problematike spolnega nasilja nad hendikepiranimi osebami na Slovenskem, je mogoče pogosto opaziti oceno, da je v današnjem času, v naši kulturi ta tema še vedno tabuizirana. Kot je mogoče razumeti pisce, imamo opravka s temo, ki se ji družba izogiba v velikem loku. Četudi se je v zadnjih desetletjih začelo intenzivno razbijati led na tem področju, aktivisti še vedno opozarjajo na številne probleme oz. ovire, ob katere trčijo pri soočenjih z njimi. Med večjimi problemi omenjajo majhno število pričevanj tako zlorabljenih kot tudi njihovih družin. Prav tako naj bi bila okolica premalo ozaveščena in občutljiva za tovrstne pojave, premalo razvita in izkoriščena je mreža pomoči itn. Njihovi razlogi za zaskrbljenost se nanašajo predvsem na številne raziskave, ki dokazujejo, kot zapiše Darja Zaviršek, da je verjetnost spolnih zlorab med hendikepiranimi otroki in odraslimi veliko večja in bolj razširjena, kot domnevamo. Kakor kažejo raziskave: »bolj ko je človek hendikepiran, večja je verjetnost spolnih zlorab« (Zaviršek 2000: 252). Ta trditev med ljudmi pogosto izzove neprijetno presenečenje; večina ob tem poudari, da enostavno ne morejo verjeti, da bi bilo lahko to res.

V raznolikih definicijah spolnega nasilja se veliko govori o tem, da pri spolnih zlorabah ne govorimo zgolj o nasilnem spolnem občevanju, temveč tudi o drugih oblikah uporabe nasilja, ki služijo za zadovoljitev spolnega nagona storilca. Spolno nasilje danes večinoma razumemo kot zmes nasilja (nad žrtvijo) in spolnega izživljanja (storilca), ki jo prepoznamo tisti trenutek, ko je oseba prisiljena v dejanja (oz. z dejanji), ki imajo v družbi predznak zadovoljevanja nagona (storilca). Se pravi, da lahko o spolnem nasilju govorimo tedaj, ko nekdo postane objekt spolnega zadovoljevanja, čeprav tega noče početi oz. ne razume, kaj se z njo dogaja. Prepletanost med spolnim nasiljem,

spolnostjo in nasiljem bomo v naši pripovedi poskušali presekat tako, da bomo zagovarjali idejo, ki spolno nasilje (nad komer koli) v prvi vrsti in v največji meri razume kot nasilje. V tem smislu sledimo ideji Mojce Dobnikar, ki o najbolj radikalni obliki spolnega nasilja zapiše, da »posilstvo ni seksualni delikt« (Dobnikar 1988: 9), temveč gre o njem predvsem pisati kot o nasilju. Tako »dlakocepstvo« nam namreč omogoči poudariti potrebo po ozaveščenosti širše okolice, da pri tem ne gre samo za različna področja, temveč predvsem za drugačne načine boja za pravice in človeka vredne odnose.

Razlogov za nevidnost, neslišnost, premajhno senzibilnost, tabuiziranost teme spolnega nasilja je verjetno precej.¹ In ker je tudi spolnega nasilja veliko več, kot smo si sposobni priznati, je za nekatere ljudi ogrožajoče že samo govorjenje o njem. Želja po izognitvi in zanikanju tistega, kar ogroža, pa je eden od razlogov za nevidnost nasilja nad hendikepiranimi ljudmi (Zaviršek 2003). Morda slednjega res manj odkrijejo zaradi tega, ker večina posameznikov in posameznic enostavno ne more ali ne želi verjeti in dojeti, da so tudi hendikepirane osebe spolna bitja (ali pa bitja, nad katerimi smo lahko nasilni). Vsekakor moremo dodati, da plašč usmiljenja, nemoči, neprivačnosti, invalidnosti, odvisnosti in sovražnosti do motenj veliko pripomore k takemu pogledu in reprezentiranju. Ker zapisano jemljemo zelo resno in ker se že dalj časa kot učitelji na srednji šoli Zavoda za gluhe in naglušne (ZGNL) ukvarjamo z gluhi in naglušnimi mladostniki in mladostnicami, bomo v pričujočem prispevku poskušali prikazati fragmente spolnih zlorab med njimi. Fragmente zato, ker smo ob brskanju po tej temi naleteli na dejstvo, da je problematika spolnih zlorab nad gluhi in naglušnimi otroki (in tudi odraslimi osebami s poškodovanim sluhom) v teh krajih popolnoma

neraziskana. Problem je še toliko večji, ker smo ob poizvedovanju naleteli na že znan problem, da o tej temi ni dosti za povedati, razen »nekaj skopih podatkov«. V tem je naš hendikep. Kljub temu bomo iz pridobljenih podatkov poskušali predstaviti koherentno pripoved in pokazati na probleme, vezane na področje spolnih zlorab v primeru gluhih in naglušnih oseb oz. oseb z govorno motnjo. Tako bomo v eseju posebej poudarili kar nekaj stvari, ki jim (morda) pri obravnavah spolno zlorabljenih oseb namenijo premalo pozornosti. Poudarili bomo predvsem vlogo govora oz. govorjenja o spolnih zlorabah, osvetlili problem jezika, slovenskega znakovnega jezika in vlogo institucije ter njenih uporabnikov, tako otrok kot strokovnih delavcev. Pokazali bomo, da je prav jezik, vezan na govor in poslušanje, osrednji problem zlorab oz. spolnih zlorab gluhih/naglušnih otrok oz. največji problem pri njihovi obravnavi.

O SPOLNIH ZLORABAH NA ZGNL²

OBSEG POJAVA

Čeprav raziskave spolnih zlorab potekajo po cellem svetu (Finkelhor, po Manfreda 1996) in čeprav lahko z gotovostjo trdimo, da gre za svojevrsten mednarodni problem, v vseh sto in več letih obstoja ljubljanskega zavoda, namenjenega gluhih, naglušnim otrokom in otrokom z govorno motnjo, nikoli ni bila izvedena nobena raziskava o kaznivem dejanju spolnega napada na uporabnike te institucije.

O tem, kako pogoste so spolne zlorabe med gluhih in naglušnih drugje po svetu, ni prav veliko statističnih podatkov. Vsekakor pa različni avtorji predstavljajo različne številke in poudarjajo, da je problematika veliko širša in resnejša, kot si je družba danes sposobna priznati. Sullivan, Vernon in Scanlan so v raziskavi v obdobju od leta 1983 do 1987 ugotovili naslednje:

- gluhi otroci so pogosteje žrtve spolnega nasilja kot slišiči otroci;
- enako pogosto so spolno zlorabljeni gluhi dečki in gluhe deklice (50 % fantov, 50 % deklet);
- spolne zlorabe se najpogosteje dogajajo na poti v šolo (npr. na avtobusu);
- med integriranimi gluhih otroki se spolna zloraba najpogosteje dogaja doma;
- 20 do 25 % otrok je bilo zlorabljenih tako doma kot v šoli;

• starost otrok, ki so bili zlorabljeni, se giblje od 6 let do polnoletnosti.

Tudi raziskava (*Deaf Children Protection Site*) iz leta 1989 se npr. ugotavlja, da so gluhi otroci in adolescenti petkrat bolj pogosto zlorabljeni kot slišiči vrstniki. Sullivan poroča, da podatki iz raziskave leta 1991, v kateri je sodelovalo 482 otrok, kažejo, da je bilo kar 53,4 % gluhih otrok spolno zlorabljenih. Kakor poroča šolski psiholog ZGNL Dušan Kuhar, je na šestem evropskem kongresu z naslovom »Duševno zdravje in gluhot«, ki se je zgodil v Avstriji leta 2003, angleški psihiater David Goldberg predstavil raziskavo, po kateri je kar 40 % gluhih otrok spolno zlorabljenih pred 16 letom (kar je nekajkrat več v primerjavi s slišičimi vrstniki).

Kot sem zapisal zgoraj, v ljubljanskem zavodu ne obstajajo vodeni statistični podatki o zlorabah. Podatki, ki obstajajo in ki sem jih pridobil z intervjuji med strokovnimi delavci ZGNL, govorijo o tem, da se je v preteklosti (zgolj) sumilo o zlorabah nad dekleti, do tega pa so prišli predvsem na podlagi njihovega obnašanja v zavodu. V zadnjih letih, se pravi, približno od leta 2000 naprej, so posamezna dekleta iskala pomoč in spregovorila o spolnih zlorabah nad njimi. V tem obdobju se je na srednji šoli ZGNL govorilo o petih primerih obravnave zlorab in spolnih zlorab, na policijo pa sta bili predani dve prijavi. V večini obravnavanih primerov je šlo za sum spolne zlorabe med vrstniki, ki naj bi se zgodile v zavodu in ne na njihovih domovih. Znani so tudi trije primeri obravnave suma spolnih zlorab dveh naglušnih deklic in enega dečka na osnovni šoli ZGNL. V vseh treh primerih je šlo za sum zlorabe s strani ožjih družinskih članov. Domnevne zlorabe v teh primerih naj bi se dogajale doma v družini.

Sogovorniki (ravnateljci, psihologa, socialna delavka, policist) so mi vsak po svoje spregovorili o različnih vidikih in videnjih teh obravnav ter njihovih pozitivnih in negativnih posledicah. Tako so mi nekatere sogovornice zatrdile, da so v vseh primerih zgledno sodelovali s policijo, z občinskimi centri za socialno delo, starši, rejniki, učitelji in s samimi otroki žrtvami oz. domnevnimi storilci. Problemov, ki bi znotraj trikotnika spolnost-nasilje-spolno nasilje izstopali iz »vsakdanjega rutiniranega življenja« (primerjava s slišičimi vrstniki), v totalni instituciji ni. Kot je zatrdila ena izmed sogovornic, so na zavodu po njenem mnenju izredno senzibilni o tej (in podobni) problematiki; po njenem prepričanju skoraj ni neodkri-

tih primerov. Na drugi strani so nekateri namignili, da je v zavodu spolnega nasilja precej več, le da ga enostavno ne odkrijejo. Prav tako so opozorili na goro problemov, s katerimi so se srečali pri obravnavah prijavljenih spolnih zlorab predvsem v fazi »akcije«. Opozorili so na pomanjkljivo znanje policije, socialnih služb, sodelavcev, togost in nesmiselnost določenih procedur, lastno preobremenjenost, ki jim onemogoča polno posvetitev problemu itn. Opozorili so na veliko nepoznavanje problematike, komunikacijsko šibkost tako otrok kot učiteljev, nepoučenost, čeprav med otroki obstajajo pobude in interes za pogovore o tej temi. Tem odgovorom je policist, zadolžen za področje gluhih in naglušnih, dodal še to, da gre pri obravnavi spolnih zlorab pri gluhih in naglušnih otrocih za izredno specifično situacijo predvsem zaradi problema komunikacije. Kot je sam zatrdil, mu je največji problem pri zasliševanju domnevne žrtve delal trikotnik: policaj-tolmač-žrtev, saj ni imel kontakta, očesnega kontakta, ki bi mu omogočil vzpostaviti občutek zaupanja, varnosti, solidarnosti z žrtvijo. Kot sam pravi, gre v teh primerih res za dvojni hendikep.

ŠE NEKAJ PRIČEVANJ

Kakšen je pogled na vsakdanje življenje v šoli, posebej ko je po naključju v zraku tema spolnega nasilja, bom v nadaljevanju poskusili predstaviti s kratkimi zapisi, ki mi jih uspelo zbrati v času poučevanja na srednji šoli ZGNL. Dialogi se nanašajo na izkušnje in poglede različnih učiteljic in učiteljev, dijakov in dijakinj, ko so se soočali s temo spolnosti in nasilja oz. spolnih zlorab na ZGNL. Pogovori so potekali v razredih, zbornici, hodnikih institucije, namenjene gluhim, naglušnim otrokom in otrokom z govorno motnjo, in so rezultat dialogov, naključnih opazk, zaupanj, s katerimi sem se (večinoma) srečal pomladi 2004. Naj na tem mestu zapišem, da so vsa imena v pričevanjih spremenjena.

6. 4. 2001

(URA MATEMATIKE Z MATURANTI)

Dijakinja 1 (kreta): »Tovariš, a ne da, če si poročen, ne moreš biti posiljen od moža?«

Dušan (govorim in kretam): »Hm, huh. Jaz mislim, da je vsak seks, ki je na silo oz. ga eden

od partnerjev ne želi imeti in potem do njega vseeno pride, posilstvo. Kako kretate posilstvo?«

(Dijaki skupaj pokažejo kretnjo za posilstvo)

Dijakinja 1 (kreta in govori): »Samo tožiti pa vseeno ne moreš svojega moža, a ne?«

Dušan (govorim in kretam): »Mislim, da lahko. Sicer ne vem točno, kakšen je zakon okoli tega, vem pa, da verjetno ni preprosto. Zakaj?«

Dijakinja 1 (govori): »Samo vprašam.«

Dušan (govorim in kretam): »Ob takih stvareh, če bi kdo od partnerjev tožil, bi imel verjetno kar nekaj problemov tudi z okolico: starši, sorodniki, sosedi. Čeprav to ne sme biti razlog, da ne greš v tožbo, če se ti zgodi krivica. Sam vam polagam, da nikoli ne pustite svojemu strahu, da vas drži za vrat.«

Dijak 1 (govori): »Jaz sem videl na televiziji, ko je mož posilil ženo, pa ga je ona potem tožila in se ni nič zgodilo.« (Odkreta sošolcem, kar je povedal meni.)

Dušan (govorim in kretam): »Tega ne poznam. Kako ste sploh prišli na to temo? (Tišina.) No, končajmo, delati moramo matematiko.«

Dijakinja 1 (kreta): »Kaj pa če dekle izziva?«

Dijak 1 (govori): »Ja, kaj če ene vedno izzivajo?«

Dušan (govorim in kretam): »Kaj pa pomeni izzivati?«

Dijak 2 (govori in kreta): »Ima minico, pa grdo govori, zajebava.«

Dušan (govorim in kretam): »Ja in? Kje pa je meja, kaj sme dekle ali fant reči, narediti, pokazati? Ali lahko ima punca krilo do kolen ali do tu (pokažem na stegna) ali pa fant hodi brez majice naokoli, da jo ali pa ga posiliš?« (Dijakinje prikimavajo, med seboj komentirajo, dijaki se zabavajo in si mežikajo in namigujejo proti enemu dekletu.)

Dijakinja 3 (govori): »In tudi če bi izzivala, to še vedno ne daje pravice, da se (obrne se k fantom) grdo obnašate!«

Dušan (govorim): »Res je. Sam vidim na hodnikih šole, da ste fantje zelo agresivni do deklet. Kaj pa vi pravite na to?« (Fantje se nasmejijo, dekleta prikimavajo.)

Dijakinja 2 (govori in kreta): »Ja, prav ima!« (Se zadere in grdo pogleda proti enemu izmed njih.)

Dijak 2 (kreta, v smehu): »Ja kaj pa naj naredimo?«

9. 3. 2004

Učitelj: »Ma dej kolega, a vidiš, kaj vse moram požreti, pol pa se še pritoži (*stiša glas*) tista pi ... (*učenka 4. letnika srednje šole*). Ja kaj pa misli, da bi jaz njo šlatat! Ej no, a ji verjameš al' kaj... Ma dej, jaz sem res star, sam prosim te, če bi hotel, bi si pa že eno boljše našel.«

6. 4. 2004

Konec tretje ure. Učitelji smo prihajali v zbornico. Naenkrat zaslišimo histerično vpitje na hodniku srednje šole in kot po pravilu smo reagirali. Vstali smo in šli gledat, kaj se dogaja. Na hodniku se je v razburjeni drži učenka srednje šole histerično drla na učiteljico, ki se je obvladljivo in počasi premikala proti zbornici in jo poskušala poslušati in umirjati. Ko so učitelji videli, kdo je in kaj se dogaja, so se na hitro vrnili nazaj v zbornico. (Deklico, Romko, je pred letom, kot je sama povedala, spolno zlorabil vrstnik, dijak zavoda. Primer je bil sodno obravnavan in dijak je bil oproščen.) Nihče ni razumel, kaj je govorila. (Ker nima dobre izgovorjave, je tudi v mirnejših trenutkih zelo težko razumljiva). Učiteljica je prišla v zbornico in povedala, da jo je samo opozorila na izzivalno vedenje do fantov v razredu, ki da jo bo ponovno pripeljal v že izkušeno situacijo, in da se ne bo potem čudila, če se ji bo zopet zgodilo kaj podobnega.

5. 5. 2004 (INTERVJU Z RAZREDNIKOM)

Razrednik: »Ej, ful je bilo čudno. Toliko timskih sestankov, ko smo imeli za njo ... Ona je pa ful zatežena, sploh ne ve, kaj bi rada, kaj bi rada delala. K'r neki. Malo je bila v šoli, potem je špricala ... Povedala pa nikoli ni nič, ampak čist nič. Nikoli ni rekla, da jo kaj muči, al' kaj manjka, ali pa da jo kaj boli. Nič. Vedno je rekla, da ima osebne probleme in da mi tega ne razumemo ... Na ene predmete, od Pavla in Simona, sploh ni hodila, mama ji je pa vedno pisala opravičila ... Nekaj se je potem začelo govoriti o nekih hudih težavah doma, da bi naj bila tudi zlorabljen. Najprej od dedka. Pa se je jasno izkazalo, da to ni res. Potem je sama govorila, da jo je oče, čeprav sploh ne ve, kdo je njen oče. Vsakič smo pa imeli timski sestanek. Na zadnjem sestanku je bilo pa

mučno. V življenju mi še ni bilo tako mučno kot takrat. Ko mi je prej vse neki razlagala, pa mutila, kakšne probleme da ima, ji nisem najbolj verjel. Tam je pa začela kretat in razlagat o svojih notranjih bolečinah in trpljenju ... Ej, ful sem bil šokiran ... Neki se je enkrat res moralo zgoditi.«

7. 5. 2004

Dijak (govori in kreta): »Gospod profesor, jaz imam pa en problem, pa bi vam ga rad povedal.«

Končam delo, se obrnem proti njemu, mu ponudim stol, da se usede. Blaž sede in nervozno menca z rokami. (Blaž je naglušen dijak, ki je med drugim v neki drugi situaciji imel, kot mi je povedala ravnateljica doma, spolni odnos z dijakinjo, ki je poleg gluhotе kategorizirana z lažjo duševno motnjo. Po mnenju njegovega vzgojitelja bi tudi to lahko obravnavali kot spolno zlorabo, čeprav sta tako dijakinja kot dijak zatrdila, da nista imela spolnega odnosa pod prisilo.)

Dušan (kretam): »Povej, poslušam te.«

Dijak (govori in kreta): »A veste, Lara pa jaz sva že neki časa prijatelja; pa se tudi skupaj druživa in ... no zadnjič pa mi je rekla, če bi jaz hotel biti njen fant ..., potem sem ji pa jaz rekel, da bom razmislil ... No, zdaj sem pa nekaj dni razmišljal, danes so mi pa prijatelji povedali, da ona okoli govori, da sva midva seksala, čeprav nisva.«

Dušan (govorim in kretam): »Mhm, razumem. In kaj te zdaj skrbi?«

Blaž (govori): »Ja, ne bi rad, da bi kdo potem rekel, da sem jo posilil.«

Dušan (govorim in kretam): »Posilil?! Kako to misliš, posilil? A ima ona kakšen razlog zato, da bi to rekla. Sta imela kaj ali ne?«

Blaž (govori in kreta): »Ne, nisva imela! Samo, saj veste, kako je zdaj na tem zavodu. Veliko se šepeta o teh zadevah, pa ne bi rad bil kriv za neki, če nisem naredil čisto nič. Še dotaknil se je nisem. A veste, ti gluhi so včasih ful čudni. Kar neki si izmišljujejo, čeprav ni res.«

Dušan (govorim in kretam): »Poglej, Blaž, če trdiš in veš, da nič ni bilo, potem ti ni treba biti strah.« Itn.

31. 5. 2004 (POGOVOR Z UČITELJICO)

Učiteljica: »Naš zavod niti približno ni imun pred spolnimi zlorabami nad otroki. Sama sem na začetku svoje kariere tukaj na zavodu ulovila dijakka, kako je občeval v kleti z eno izmed mojih punc. Takrat sem imela v skupini par punc in vse so bile označene kot deklice z lažjo duševno motnjo ... Njega so potem iz zavoda izključili ... Ta deklica pa mi je povedala, da to ni bilo prvič. In ko sem jo vprašala, zakaj je to počela, mi je odgovorila: Morala! Ona je to morala početi.

Drug primer je pa še hujši. Otroci so mi povedali, da so v osnovni šoli zveleli po telovadbi eno deklico v kopalnico, kjer je morala pod prisilo s fanti oralno občevali. Ta deklica ... in fantje tudi so še zdaj na naši šoli. No, v glavnem, povedali so, da sta bila dva fanta na straži, z dvema pa je bila notri. Tam sta jo slekla, da so bili čisto nagi, potem so pa opravili. In ko sem povedala njeni razredničarki, kaj se je njeni dijakinji zgodilo, je zamahnila z roko, češ da se to nje ne tiče. Stvar je enostavno pometla pod preprogo, kot da se ni nič zgodilo. Nezaslišano ... Njej in njim se ni nič zgodilo.«

KOMENTAR DNEVNIŠKEGA ZAPISA

Na začetku je morda treba jasno zapisati, da se zavedamo, da zgornja pričevanja niti približno niso dovolj, da bi lahko razumeli problematiko, o kateri pišemo. Za začetek lahko zapišemo, da je iz pričevanj razvidno, da skupini gluhih in naglušnih dijakov in dijakinj tema spolnih zlorab ni tuja. Ni nekaj, kar bi šlo mimo njih in se jih ne bi dotikalo oz. jih ne bi skrbelo. Ni nekaj, o čemer se ne bi želeli pogovarjati ali pa ne razumeti. Za nas je to zelo pomembno. Namreč, če želimo razumeti domnevo, zakaj obstaja velika verjetnost, da pride do spolnih zlorab gluhih in naglušnih otrok oz. prizadetih ljudi na splošno, si je treba zastaviti veliko dobrih vprašanj. S komentarjem pričevanj bomo poskusili odgovoriti na njih. V nadaljevanju se bomo zato posvetili predvsem razlogom, ki odgovarjajo na vprašanja, zakaj prihaja do zlorab gluhih/naglušnih otrok in predvsem, kakšen je odnos do tega problema v vzgojno izobraževalni instituciji.

1. Velika večina učiteljev (slišočih) ne razmišlja o tem, kako gluhi in naglušni otroci dojemajo spolnost. Čeprav se zavedajo, da so zaradi okvare

slušnega organa prikrajšani za neštete informacije, ki jih slišočji vrstniki pridobijo »kar tako«, je tema spolnosti v razredih oz. na šoli zavita v celofan tabuja. To ne pomeni samo, da se o njej nekaj malega govori pri biologiji ali pa pri psihologiji, temveč da se celo v konkretnih primerih soočenja z (domnevnim) spolnim nasiljem zatekajo k prikrivanju pred dijaki. Še več, kakršno koli vedenje dijakov, ki ima spolni predznak, se skoz različne disciplinatorne ukrepe (ustno opozarjanje »parčkov, ki se kljunčkajo na hodnikih«, opozarjanje na primerno oblačenje deklet itn.) preganja brez dodatnega vzgojno-argumentacijskega vložka. Posledica tega je, da se dijaki in dijakinje zatekajo k samosvojim razumevanjem, interpretiranjem in pojmovanjem spolnosti, spolnih odnosov in samega spola. Slednje seveda ni nujno slabo, vendar se skoz različne pripovedi, ki se pririnejo do naših (učiteljskih) ušes, izkaže, da se spolnost med dijaki pogosto sprevrže v bizarna izkazovanja ljubezni, nasilje in tudi spolno nasilje, ki ostanejo med dijaki nerazumljiva, nepojasnjena in na ravni šušljanja. Problemi, ki pripeljejo do tega, so različni in predvsem kompleksni. Prvi in najpomembnejši je problem komunikacije oz. dialoga, ki ga v razredih zvečine ni. Ni ga zaradi pomanjkljivega znanja znakovnega jezika učiteljev (in tudi otrok) ter izredno slabo zgrajenega jezika dijakov (predvsem gluhih, ki pa so v zavodu v veliki večini). Tudi izgovorjava gluhih otrok je po večini slaba in nerazumljiva. Besedni zaklad je zelo skromen (nivo jezika se razlikuje glede na prostor, čas in aktivnost).

2. Kar z gledna množica učiteljev pa tudi strokovnih in vodstvenih delavcev zavoda ne ve, kako reagirati ob sumu spolne zlorabe dijaka ali dijakinje. K temu pojavu štejemo dobesedno vse tiste drobne in »nepomembne« reakcije, ki spremljajo soočenje z zlorabo. Tudi te bi povezali predvsem s predstavami, ki obkrožajo in vežejo pripovedi spola in spolnosti, nasilja, spolnega nasilja in gluhot na ZGNL. Izkaže se, da večina strokovnih delavcev poskuša razumeti in sprejeti dejstvo, da so gluhi mladostniki spolna bitja, z nekakšnim zadržkom, če ne celo z odporom in tudi nasprotovanjem. O tem nam zelo zgovorno pripoveduje zgodovina šolanja gluhih. Očitno je, da se zaskrbljujočim praksam, ki so jih različne družbene formacije izvajale nad njimi (od segregiranja do sterilizacije gluhih žensk do prepovedi medsebojnega poročanja itn.), pridruži še ena ovira: ljudje se težko pogovarjajo o seksualnosti hendikepiranih

oseb nasploh. Temu se pogosto pridruži tudi čudenje, da je lahko kdor koli nasilen nad ali med gluhih ljudmi, itn. itn. Na tem mestu je zato morda dobro dodati ne nepomembno dejstvo, da ni spolno nasilje edina tema, o kateri se (pre)malo govori. V ta spekter sodita po našem mnenju tako tema spolnosti kot tema nasilja. Kakor je mogoče videti iz pričevanj, se ne zgodi redko, da marsikateri učitelj umakne pogled in pomete problem pod preprogo, ali pa bi najraje prelozil vso težo aktivnosti na psihologe, socialne delavke in ravnateljico, češ, naj se s tem ukvarjajo drugi. Večinoma za zlorabe vedo vsi delavci zavoda. Kot smo že zapisali, se o tem z dijaki in dijakinjami ne pogovarjajo, kar nehote napravi vtis, da poskušamo zlorabe pred dijaki oz. njihovimi starši prikriti. Verjetno je domneva, da bi odkritje vrglo slabo luč na institucijo, premočna ob presojanju oz. soočenju, kaj je za uporabnike ZGNL dobro in kaj ne. Ob takem razmišljanju in (ne)aktivnosti lahko dobimo vtis, da je podoba institucije pomembnejša od pravic in varnosti dijakov in dijakinj.

3. Prav tako večina slišočih ljudi (tudi učiteljev) »pozablja«, da so zaradi okvare sluha gluhi in naglušni še dodatno izpostavljeni večji verjetnosti zlorabe, saj ne slišijo storilca. Še huje, zaradi problemov, vezanih na govor, velika večina dijakinj ob spolnih napadih niti kriči ne, ker jim pojem in pojav kričanja enostavno ne pomeni istega kot slišočim. Iz tega pa pogosto sklepajo, da se žrtev ni branila oz. ni storila vsega, da bi se ubranila. To zelo pogosto pride do izraza v institucijah, kot sta policija in sodišče.

4. Zelo pogosto se pri obravnava pojavi še tretja oseba – tolmač (prevajalec iz SZJ v slovenski govorni jezik), kar je pogost razlog za zadržanost žrtve oz. za drugačno stopnjo zaupanja. Zaradi tega bi lahko domnevali, da bodo tolmači zlasti zaupne osebe, pa niso. Tolmači imajo zato v teh primerih še posebno težko in dvojno vlogo. Na eni strani so temeljni most, ki poskrbi, da bodo informacije precizno prevedene, na drugi strani pa so »ovira«, nekdo, ki poseže v prostor zaupanja. Etična dimenzija je v teh primerih še toliko težja in pomembna prvina.

5. Zelo pogosto je v očeh dijakinj in dijakov problem spolnih zlorab vezan na razumevanje in pojmovanje drugih dogodkov, struktur, s katerimi se srečujejo v instituciji. Ali z drugimi besedami: velika večina dijakov ne daje spolnim zlorabam tolikšnega pomena; zanje se na določeni stopnji sploh ne dogajajo. »Lažje oblike« spolne zlorabe

so zanje pač del institucionalnega življenja, ki ga je treba vzeti v zakup. Razlogov za to je več; prvi, najpomembnejši, je vsekakor vezan na problem jezika, ki ga bomo natančneje obdelali v naslednjem razdelku. Drugi razlog je pomanjkljiva obveščenost dijakov o soočenjih institucije s sumi spolnih zlorab. Izkaže se, da pogosto kar nekaj gluhih ali naglušnih srednješolcev ne ve točno, do kod je odnos še normalen, dostojen, in kje se začne nadlegovanje, nasilje, spolno nasilje. Dijaki so pogosto prepuščeni ugibanju in natolcevanju, kaj pomenijo določeni dogodki, izjave, posamezne besede, in nanje reagirajo zelo različno. Tretji razlog, na katerega me je opozorila strokovna sodelavka, pa sledi logiki »tolerantnejšega odnosa strokovnih delavcev do nasilnih fantov«. Logika funkcionira po zgledu: ker pogosto okoli najbolj nasilnih dejanj nekaterih fantov v zavodu »nič ni storjeno« (zaradi drugih kršitev pa pričakujejo izključitev), se tudi ob domnevnih spolnih zlorabah verjetno ne bo nič zgodilo. Tako npr. je po oceni marsikateriga učitelja prag tolerance do dijakov, ki so nasilni oz. nagnjeni k zelo pogostim kršitvam šolskega reda, previsok. Vsakodnevna praksa pokaže tudi, da je osebni odnos do agresivnih dijakov blažji kakor do deklet, ki so »bolj živahna«. Tako npr. se v zadnjih petih letih v »črni knjigi« niti enkrat ni pojavil vpis neprimerne vedenja fantov, ki na hodnikih zavoda vsakodnevno nadlegujejo dekleta. Tovrstno nadlegovanje v očeh učiteljev spada med pubertetniška »žgečkanja«, čeprav dekleta zaradi njega pogosto pokažejo nejevoljo in ogorčenost.

6. Diakinje, ki so doživele spolno nasilje, so deležne sekundarne viktimizacije. Za spolno nadlegovanje oz. nasilje so pogosto okrivljena dekleta sama, češ da so s svojim obnašanjem in oblačenjem same krive za to, kar se jim je zgodilo. Prav tako jim očitajo, da niso nič storile, da bi preprečile zlorabo in se ji uprle. To je pogosto rezultat stereotipnega razumevanja spolnega nasilja in vloge žensk v družbi. Na srednji šoli tako predvsem od deklet pričakujejo, da bodo primerno oblečena, da se bodo primerno obnašale, da bodo prijazne in tolerantne. Ob vsakem upiranju, »živahnejšem« odnosu do sošolcev itn. bodo opozorjene. Nasprotno pa je pri dečkih uporniško in »malce« agresivnejše vedenje tolerirano, sprejeto. Na drugi strani se ob tem izkaže tudi to, da dekletom marsikdo ne verjame, da so dogodek doživele kot spolno zlorabo ali nasilje. Še več, izkaže se, da se zaradi tega žrtve zlorab pogosto

najprej zaupajo vrstnicam. Razlogov je več, eden izmed njih je vsekakor strah, da bodo obtožene laži, deležne dodatnega šikaniranja in nasilja ter da jim zaradi ne bodo verjeli ničesar več.

7. S pomočjo pričevanj lahko zapišemo tudi, da je med vsemi nelagodnimi dogodki in vsebinami znotraj različnih družbenih formacij prav soočenje s spolno zlorabo in spolnim nasiljem najbolj travmatično za širšo in ožjo okolico. Izkaže se, da spolno nasilje ni travmatično samo za žrtve, temveč za vso okolico, ki se večinoma »po naključju« sooči z njim. Zaradi nelagodja, ki ga povzroči soočenje z žrtvijo spolnega nasilja, je pogosto srečati umaknjene poglede. Kot je bilo mogoče razumeti sogovornike in sogovornice, so ob soočenjih z izpovedmi žrtev (ali pa že samo ob pripovedih drugih o spolnem nasilju nad otroki) v veliki večini posegli po miselnih strategijah, ki so jim omogočile distanco. Pripoved, ki pusti rane na telesu in duhu žrtve, jih pušča tudi na telesih bližnjih oz. ožje okolice. Kdor je soočen s spolno zlorabo ali njeno pripovedjo, ne more ostati nezaznamovan. Spolno nasilje tako ne pusti sledi samo na žrtvah, temveč na celotni okolici.

Bolj kot uokvirjanje različnih informacij, ki smo jih pridobili, pa je problematično to, da si zavod kot institucija pogosto ne postavi ogledala in ne odgovori na vprašanje, kako je mogoče, da se to dogaja v njenih prostorih. Odgovoriti bi si morali vsaj na vprašanje, do katere mere institucija s svojo formo in vsebino pogojuje tovrstno nasilje. Na drugi strani je seveda razumljivo, da do tega samospoševanja ne pride, če pa je njihovo število »zanemarljivo« oz. imamo opraviti samo z osamljenimi sumi primerov, pa še ti so v svojih opisih pogosto prepleteni s patološkimi lastnostmi žrtve oz. družine.

GLUHI IN PARALIZA GOVORICE

Sto in več let obstoja zavoda za gluhe in naglušne v Ljubljani je prav tako sto (in še več) let oralistične prakse na Slovenskem. Ogromno truda in volje je bilo v vseh teh letih vloženo v delo z gluhi in naglušnimi otroki s strani surdopedagoške stroke. In vendar se najbolj boleča točka v razmerju med slišječimi in gluhi vrstniki v vseh teh letih ni kaj dosti spremenila: gluhi še vedno zvečine ne govorijo, imajo preskromen besedni zaklad, slovenski jezik imajo slabo strukturiran. Posledica tega je, da nimajo bralnih navad in da tudi po končani

srednji šoli ostanejo nepismeni. Slovenski znakovni jezik do neke mere obvladajo, vendar ne poznajo njegove slovnice. Obseg kretenj v polju SZJ je za današnji hiperinformacijski čas zelo skromen.

Vse to pri svojem delu opazijo učitelji (pa tudi drugi: starši otrok, društva gluhih). Razkriva velik del problemov, s katerimi se ubadamo v tem prispevku. Osnovna teza, ki jo želimo tukaj poudariti, je zato tale: gluhe in naglušne žrtve spolnih zlorab prepoznavajo zlorabo na sebi ali drugih sorazmerno z konceptualno razvejanostjo simbolnega polja (npr. razvejanostjo jezika). Čim šibkejši so na področju strukturiranja sveta okoli sebe, tem skromneje razumejo dogodke, ki se jih tičejo. Šibkejši kot so gluhi in naglušni dijaki in dijakinje na področju jezika, bolj so izpostavljeni nerazumevanju nasilja in spolnega nasilja, ki jih lahko doleti.

Pri razmišljanju o povezavi med spolnim nasiljem in njegovo strukturo smo sledili opredelitvi, da je mogoče govoriti o spolnih zlorabah samo znotraj dobro definirane, dovolj natančno določenega diskurza. Bolj ko je ta diskurz opredeljen, izrečen, bolj ko je struktura, mreža okoli označevalca – spolno nasilje – razvejana in strukturirana z osnovnimi pravili razvrščanja, hierarhiziranja, razlikovanja, lažje je razumeti in opaziti njegovo pojavljanje. Že sama zgodovina spolnega nasilja nam prav lepo dokaže tovrstno razumevanje v različnih družbenih formacijah, prostorih in časih. Po našem mnenju je to tudi eden izmed razlogov paradoksnega in ambivalentnega pojasnjevanja ocen o množičnosti spolnih zlorab na ZGNL.

Preostane vprašanje, kako da imamo pri obravnavi spolnih zlorab nad gluhi otroci dva obrata glede na njihovo vsakdanje dožemanje: na eni strani je spolnega nasilja nad gluhi otroci vsaj dvakrat več kot nad slišječimi, na drugi strani je veliko več zlorabljenih dečkov kot deklic.

Če želimo odgovor, si moramo odgovoriti še na dve vprašanji. Če za gluhe in naglušne dijake in dijakinje velja, da imajo zelo skromno razvit slovenski jezik (in da tudi SZJ ni zadovoljiv), v kolikšni meri in predvsem na kakšen način je svet, v katerem živijo gluhi in naglušni, dograjen in povezan v koherentno celoto? Ga gluhe deklice in dečki sprejemajo na enak način? Ali drugače: je resnično jasno in upravičeno pričakovati, da morajo poleg struktur, kot sta slovenski jezik in SZJ, obstajati še številne druge strukture, kot so npr. rituali, glasba, gledališče, film itn., ki zapolnjujejo vrzel dovolj dobrega interpretiranja sveta?

Sami bi poskusili razložiti zgornjo idejo s parafrazo Wittgensteina, ki pravi, da so meje mojih struktur meje mojega sveta. S tem mislimo predvsem to: manj ko imamo struktur oz. bolj ko so te strukture fragmentirane in med seboj nepovezane, večja je verjetnost, da bomo »vegetirali« v svetu. Za našo pripoved bi to pomenilo, da je večja verjetnost nerazumevanja, kdaj se posamezniku dogaja spolna zloraba, natanko tedaj, ko nima zadostnih informacij, koncepta o spolni zlorabi. To bi lahko dovolj smiselno pojasnilo, zakaj je na ZGNL tako malo odkritih primerov spolnih zlorab. Sklepamo namreč, da dijakinje (in po presejnih podatkih raziskav zlasti dijaki) ne spregovorijo o spolnih zlorabah, ker vsaj bližnja okolica ne razume in nima koncepta spolne zlorabe. V skrajnem primeru bi lahko rekli, da za zlorabljene s skromnimi koncepti o svetu takih zlorab enostavno ni. Jezik je v primeru strukturiranja sveta med najpomembnejšimi. Glede na prakse in jezik, ki obkroža in živi dijake in dijakinje, lahko vidimo, da tudi gluhi otroci marsikatero zlorabe ne doživljajo kot zlorabo.

Problemu slabega jezika oz. skromnih struktur pa se v razpravah o spolnih zlorabah nad gluhi pridruži še problem (slabega) govora ali komunikacije na splošno. Kot smo že zapisali, je problem komunikacije med (slišječimi) učitelji in (gluhimi) dijaki eden največjih že v čisto vsakdanjih vzgojno-izobraževalnih situacijah. Tipične lastnosti dialoga med učitelji in (zlasti gluhi) dijaki, ne glede na način komunikacije, ki potekajo med njimi, bi lahko strnili v naslednje izsledke:

- dialog je kratek, pogosto reduciran na posamezne »bistvene« besede o dogodku
- razgovor je skoraj vedno prepuščen ugibanju (najprej ugibamo, kaj je govorec artikuliral oz. pokretal, temu pa pogosto sledi še ugibanje o širšem kontekstu razgovora)
- pogovori so površni, sučejo se okoli banalnih vsakodnevnih rutin in redko sežejo v daljša »filozofiranja o smislu sveta«
- dialog vedno spremlja igra »kakor da se razumemo« (prikimavanje poslušalca, čeprav ne razume nič; ponavljanje besed oz. vprašanj brez smisla itn.).

Ni treba preveč ugibati, koliko zgornje ocene pogojujejo razmerja dijakin in dijakov – žrtev zlorab – do pojava spolne zlorabe. Tudi v tem primeru bi lahko zapisali tezo, da je odnos do govorjenja o spolni zlorabi s strani gluhih dijakov sorazmeren s sposobnostjo posameznika oz.

posameznice izražati se vsaj skoz en komunikacijski kanal. Na tem mestu bi lahko naredili obrat in zapisali, da se prav ob problemu spolnih zlorab, dejstvu, da gluhi in naglušni dijaki niso nosilci oz. lastniki (vednosti) govora, vidno in usodno pridruži še drugo žalostno dejstvo: tudi v SZJ gluhi dijaki nimajo dovolj podpore, da bi jih v kompleksnih in predvsem preciznih opisih, ki jih zahteva obravnavanje spolnih zlorab (v šoli, socialnih ustanovah, na sodiščih), lahko dovolj dobro razumeli. Razlog? Morda to, da vse do pred letom niso imeli predmeta SZJ; gluhe generacije v stoletni zgodovini ZGNL so se zvečine naučile kretenj na hodniku zavoda s pomočjo starejših dijakov. Morda to, da učiteljem na ZGNL ni treba znati znakovnega jezika. Je mogoče iz tega sklepati, da odnos, ki govori o drugorazredni in manjvredni kulturni vrednoti ali kulturni formaciji, pogojuje tudi ostale vrednote gluhih in naglušnih? Ali lahko sklepamo, da o spolnih zlorabah gluhi in naglušni dijaki ne govorijo zato, ker se bojijo, da jih spet ne bodo razumeli? Da bodo ponovno skomignili z rameni ali zamahnili z roko?

Ob koncu je morda dobro opozoriti, da smo ocene množičnosti pojava oz. številčnosti zlorab med gluhi naredili sliščiji »nosilci« diskurza. O zlorabah niso govorili ali pisali gluhi. Toda večino konceptov in pogledov na svet gluhi dijaki pridobijo skoz prakse, ki se izvajajo v instituciji. Te jim vpišejo v telo različna razmerja, vrednote, discipline, nadzore. Večina praks, ki se izvajajo na zavodu, jih nedvomno naredi odvisne – od tolmača, logopeda, slušnega aparata itn. Njihova odvisnost od institucije jih na drugi strani postavi v položaj še večje ranljivosti. Ranljivost pa je, kakor smo poskušali pokazati v našem eseju, institucionalno pogojena in dovzetna za zlorabo. Zaradi tega bi bilo dobro, če bi same institucije ob soočenjih s spolnimi zlorabami iskale odgovore na tovrstne dileme in jih poskusile z različnimi akcijami in povezavami v razvite mreže pomoči minimalizirati, razumeti in pojasniti. Pojasniti in razbiti bi bilo treba številne stereotipe o spolnosti, nasilju in spolnih zlorabah, ki se marsikdaj nevede prenašajo skoz dane in pripravljene prakse. Pokazati bi bilo treba, da ti stereotipi niso zgolj poenostavljene zdravorazumske vrednostne sodbe, temveč so kompleksne pripovedi, ki jih družijo mehanizmi izključevanja, ločevanja, kategoriziranja. Menimo, da na nobeno vprašanje, ki smo ga zastavili, ni mogoče odgovoriti enoznačno. Kakršen koli neodgovor pa bi dal občutek, da spolno nasilje ni

naš problem, s čimer se ne moremo in ne smemo
sprijazniti. Druga nevarnost je, da lahko imperativ
»nekaj moramo storiti« prinese nove oblike

nasilja. A kaj je v današnji kulturi lahko bolj
travmatično kot soočenje z brezbrzišnim odnosom
do vse bolj prepoznavnega nasilja, tudi spolnega?

Beard, J. (1991). When Don't Children Go Hurt? *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32(1), 1-10.

Bjork, P. (1993). *Sex and Gender in Society*. Lund: Libris.

Boydell, K. (2002). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2003). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2004). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2005). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2006). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2007). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2008). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2009). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2010). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2011). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2012). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2013). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2014). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2015). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2016). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2017). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2018). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2019). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2020). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2021). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2022). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2023). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2024). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

Boydell, K. (2025). *Gender and Sexuality in Society*. London: Sage.

OPOMBI

¹ Tema je zelo izčrpno in izvrstno opisana v Završek 2003. Na tem mestu se ji tudi zahvaljum za pozornost branje rokopisa tega članka in koristne sugestije.

² Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana (ZGNL) je danes sestavljen iz štirih organizacijskih enot: srednje šole, osnovne šole z vrtcem, doma zavoda in zdravstvene enote. Je edina izobraževalna ustanova v Sloveniji za poklicno izobraževanje gluhih in naglušnih mladostnikov. Vanjo se lahko vpišejo gluhi in naglušni učenci osnovnih šol ZGNL in zavodov iz Portoroža in Maribora. Več o tem gl. v Hura Šola 2003.

LITERATURA

- Abuse and Silence: Examining America's schools for the deaf. <http://deafness.about.com/gi/dynamic/offsite.htm?zi=1/XJ&sdn=deafness&zu=http%3A%2F%2Fseattlepi.nwsource.com%2Fspecials%2Fdeafschool%2F> (10. 12. 2004)
- American Academy of Pediatrics, *Assessment of Maltreatment of Children With Disabilities*. http://pediatrics.aappublications.org/cgi/content/abstract/108/2/508?maxtoshow=&HITS=10&hits=10&RESULTFORMAT=&fulltext=deaf+sexual+abuse&andorexactfulltext=and&searchid=1102667126533_310&stored_search=&FIRSTINDEX=0&sortspec=relevance&resourcetype=1&journalcode=pediatrics (10. 12. 2004)
- As allegations fly, School for Deaf finds itself at crossroads. <http://deafness.about.com/gi/dynamic/offsite.htm?zi=1/XJ&sdn=deafness&zu=http%3A%2F%2Fseattlepi.nwsource.com%2Fspecials%2Fdeafschool%2F> (10. 12. 2004)
- BERKE, J., When Deaf Children Are Hurt. <http://deafness.about.com/cs/abuse/a/abuseddeafchild.htm> (10. 12. 2004)
- BOUDIEU, P. (1992), *Što znači govoriti?* Zagreb: Naprijed.
- BUTLER, J. (2001), *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana: ŠKUC.
- Deaf say special schools needed. <http://deafness.about.com/gi/dynamic/offsite.htm?zi=1/XJ&sdn=deafness&zu=http%3A%2F%2Fseattlepi.nwsource.com%2Fspecials%2Fdeafschool%2F> (10. 12. 2004)
- Deaf Survivors of Sexual Abuse: A Look at the Issues <http://deafness.about.com/gi/dynamic/offsite.htm?zi=1/XJ&sdn=deafness&zu=http%3A%2F%2Fmovingforward.org%2Fv2n5-cover.html> (10. 12. 2004)
- DOBNIKAR M. (1988), *Uvod*. V: Brownmiller S., *Proti naši volji*. Ljubljana: Krt.
- DVORŠČAK D. (2004), *Šolanje gluhih mladostnikov*: magistrsko delo. Ljubljana: ISH.
- ELDER M., Abused Because of Deafness? <http://www.havoca.org/Articles/art%20abused%20because%20of%20deafness.htm> (10. 12. 2004)
- FOUCAULT, M. (1991), *Red diskurza*. V: Dolar M. (ur.), *Oblast - subjekt - vednost*. Ljubljana: Krt. <http://www.havoca.org/What%20is%20abuse.htm> (10. 12. 2004)
- <http://www.utm.edu/research/iep/w/wittgens.htm> (10. 12. 2004)
- Hura šola* (2003). Ljubljana: Zavod za gluhe in naglušne.
- MANFREDA, M. (1996), *Spolna zloraba otrok*: diplomatska naloga. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- POTOČNIK-HONIGSMAN, T., PEVCIN, F. (2002), Zakaj moramo imeti gluhi manj znanja. V: *Reforma vzgojno izobraževalnega sistema za otroke s posebnimi potrebami - integracija, inkluzija gluhih in naglušnih oseb*. Ljubljana: Zveza društev gluhih in naglušnih Slovenije (zbornik).
- RUTAR, D. (1995), *Telo in oblast*. Ljubljana: Dan.
- Sexual Abuse of Deaf Students in Schools. <http://deafness.about.com/cs/educationgeneral/a/sexabuse.htm> (10. 12. 2004)
- TEICHROEB, R., Decades of sex abuse plague deaf school. <http://deafness.about.com/gi/dynamic/offsite.htm?zi=1/XJ&sdn=deafness&zu=http%3A%2F%2Fseattlepi.nwsource.com%2Fspecials%2Fdeafschool%2F> (10. 12. 2004)
- University of North Carolina Greensboro News Release. <http://www.uncg.edu/iss/deafabuse.html> (10. 12. 2004)
- ZAVIRŠEK, D. (2000), *Hendikep kot kulturna travma*. Ljubljana: Založba/*cf.

